

Dragica VUJADINOVIĆ*

EVROPSKI USTAVNI PATRIOTIZAM – SMISAO, IZAZOVI, PERSPEKTIVE

UVOD

Pozadinske pretpostavke ove analize su sledeće: 1. Problem političkog identiteta je primarno vezan za nacionalnu državu; 2. Svaki politički identitet ima tri međusobno povezane dimenzije: prvo, objektivnu dimenziju (institucionalni i pravni okvir), drugo, subjektivnu dimenziju (osećaj pripadništva, posvećenosti političkoj zajednici), i treće, interpretativnu dimenziju (politički identitet nikada nije datost, on je uvek određena interpretacija); 3. Subjektivna dimenzija političkog identiteta uslovljena je delom istorijsko/političko/kulturološkim nasleđem, a delom interpretativnim modelima; 4. Interpretativna dimenzija političkog identiteta je uvek konstrukt, tvorevina intelektualaca uopšte, a posebno istoričara, nastavnih kadrova, kulturnih poslenika, političara; 5. Elite su te koje kreiraju relevantne interpretacije političkog identiteta, što sledestveno vodi odgovornosti elita za normativni karakter i političke implikacije interpretacija koje su kreirale; 6. Identitet nacionalne države, kao primarne forme moderne političke zajednice, može biti artikulisan kao etnokulturalni i/ili građanski; 7. Ustavni patriotizam – sa svojim utemeljivanjem osećaja pripadnosti u univerzalnim vrednostima i ustavnim principima – predstavlja građansku verziju interpretiranja identiteta nacionalne države; 8. Ustavni patriotizam predstavlja takođe i subjektivnu dimenziju i, shodno tome, suštinski je povezan sa institucionalnim okvirom ustavne demokratije (objektivna dimenzija političkog identiteta); 9. Evropska unija (nadalje EU) predstavlja političku zajednicu sa određenim političkim identitetom, koji prevazilazi sadržaje i kontekst nacionalne države; 10. Diskurs o objektivnoj, subjektivnoj

---

* Prof. dr Dragica Vujadinović, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet

i interpretativnoj dimenziji političkog identiteta, kao i diskusija o etnokulturalnoj i građanskoj interpretaciji političkog identiteta, primenljiva je i u slučaju EU; 11. Sve gore pomenute dimenzije i interpretacije imaju specifične osobine u slučaju EU, koja predstavlja supranacionalno političko telo sa procesom građenja sopstvenog identiteta bez finalno definisanog krajnjeg ishoda; 12. Evropski ustavni patriotizam predstavlja građansku verziju interpretacije, koja legitimizuje EU na osnovu institucionalizovanih i pravno formalizovanih ustavnih principa i vrednosti; 13. Ustavni patriotizam na primereniji način nego etnokulturalna interpretacija pristaje uz institucionalni i pravno-politički okvir EU, u smislu da su i institucionalni i pravno-politički okvir EU i ustavni patriotizam utemeljeni na principima konstitucionalne demokratije.¹

USTAVNI PATRIOTIZAM

Koncept ustavnog patriotizma je blisko povezan sa konceptom političkog identiteta, i posebno s pojmom ustavne kulture. Svaki politički identitet, kao što je već pomenuto, sadrži tri uzajamno povezane dimenzije: objektivnu, subjektivnu, i interpretativnu dimenziju.

Politički identitet može biti predmet etnokulturalne i građanske interpretacije, u smislu stavljanja naglaska na poreklo, teritoriju, dominantne kulturne matrice, jezik, tradiciju, istorijsku memoriju, etnicitet, na jednoj strani, ili na ustavne principe zaštite individualnih prava i demokratskih vrednosti, na drugoj. U slučaju građanske interpretacije i građanski utemeljenog osećaja pripadništva, uspostavlja se srodnost i uzajamnost pojmova ustavnog patriotizma i ustavne kulture. Bez razvoja kulture poštovanja ljudskih prava i principa univerzalne jednakosti, jednake brige i poštovanja za svaku individuu, ustavni patriotizam nije moguć.

Dimenzija identiteta, koja je vezana za tumačenje, predstavlja zapostavljenu kariku, uprkos tome što politički identitet nikada nije fiksirana datost, već

---

¹ Vujadinović, D. European Constitutional patriotism in: Dupeyrix, Alexandre / Raullet, Gérard (eds.), *European Constitutionalism – Historical and Contemporary Perspectives*, Peter Lang, Series: Euroclio – Volume 83, 2014.

Vujadinović, D. Evropski identitet, u: Stevan Lilić (ur): *Pravni kapaciteti Srbije za evropske integracije*, projekat Ministarstva nauke, Pravni fakultet, 2010. Vujadinović, D. Evropski ustavni patriotizam – između ideala i realnosti, u: Lilić, S. *Perspektiva implementacije evropskih standarda u pravnom sistemu u Srbiji*, Pravni fakultet, Beograd 2014. (u pripremi za štampu). Vujadinović, D. European Civil Society, in: Jovanovic, M., Vujadinovic, D. and Etinski, R. (Eds.), *Human Rights and Democracy in the EU*, Belgrade/Maribor 2009; Vujadinović, D. On European identity, *Synthesis Philosophica*, Zagreb, Croatia, 2011.

uvek predstavlja određeni konstrukt/tumačenje. Drugim rečima, ova dimenzija egzistira uvek, ali svest o tome uglavnom izostaje. Interpretativna dimenzija je konstitutivna za svaki politički identitet, a vezana je za delatnost političkih i intelektualnih elita. Predstavnici političkih i intelektualnih elita u svom interpretativnom poduhvatu uvek polaze od određenih vrednosnih pretpostavki i od davanja prioriteta bilo etničko-kulturološkim ili ustavnim determinantama političkog identiteta. Interpretativna dimenzija formiranja svakog političkog identiteta implicira načelnu odgovornost elita za profilisanje javne sfere, javnog mnjenja, kao i za trasiranje pravaca i karaktera političkog odlučivanja i ukupnog delanja.

Etnokulturalne interpretacije su utemeljene u Vestfalskom modelu nacija-država, i one po inherentnoj logici i po iskazanom istorijskom iskustvu svetских ratova mogu lako i brzo da iskliznu u tumačenje *Drugog* kao neprijatelja, a u ekstremnim slučajevima i u nacionalističke i rasističke ideologije i političke prakse. Građanske interpretacije nastoje da razdvoje pitanje identiteta od etniciteta i da ga vežu za univerzalne vrednosti i principe ustavne demokratije. Građanske interpretacije su logički i faktički bliže smislu i ciljevima ustavnih demokratija, koje se uspostavljaju kao optimalni standard demokratskog poretka nakon Drugog svetskog rata.

Ustavni patriotizam jeste kontrapoliran etnokulturalnom tumačenju identiteta nacije-države i smislu osećaja pripadništva, ali to nužno ne znači anuliranje vezanosti za kulturno poreklo i etnos, već znači davanje prioriteta ljudskim pravima i univerzalnim vrednostima nad obeležjima etniciteta i kulturnog nasleđa. U tom smislu, Fossum govori o različitim modalitetima ustavnog patriotizma, o čitavoj paleti različitih značenja koja se međusobno diferenciraju po kriterijumu koliko su distancirana od etniciteta i kulturnog nasleđa date državne teritorije, među kojima su prisutna dva ekstrema, od kojih je jedan najbliži nacionalističkom partikularitetu, a drugi je najbliži kosmopolitanizmu.²

S druge strane, uvek postoji mogućnost da se iz tumačenja zasnovanog na ustavnom patriotizmu i osećaja pripadništva zajednici zasnovanog na njemu isklizne u etnokulturalno tumačenje identiteta i u etnokulturalno obojeni osećaj pripadništva. Jan Werner Muller u tom smislu navodi primer Sjedinjenih Država. On kaže:

---

² Fossum, J. E., „On the Prospects for a Viable Constitutional Patriotism in Complex Multinational Entities: Canada and the European Union Compared”, http://www.academia.edu/3029998/On_the_Prospects_for_a_Viable_Constitutional_Patriotism_in_Complex_Multinational_Entities_Canada_and_the_European_Union_Compared

Međutim, odnedavno kao da su se stvari obrnule naglavce. Kontrast između neetničke, ustavno otvorene i liberalno univerzalističke Amerike, u kojoj je Jefferson video „carstvo slobode”, a Emerson „azil za sve nacije”, s jedne strane, i nacionalističke Evrope, s druge; zamenjen je potpuno drugačijom opozicijom: postnacionalna, postmoderna, čak i postherojska Evropa na jednoj strani, a na drugoj Sjedinjene Države koje očitó postupaju na sve one normativno sumnjive, agresivne načine koji se poistovećuju sa etničkim nacionalizmom. najednom se otkrilo da američki građanski „kredo” može biti u čvrstoj vezi sa onim što je Louis Hartz nazvao „kompulsivnim nacionalizmom”.³

Ustavni patriotizam predstavlja idealnotipski koncept, koji ima normativnu dimenziju koja definiše kojim ciljevima i vrednostima se teži i zašto je taj vrednosni okvir prioritetan u odnosu na etnokulturalni okvir opredeljenja i tumačenja, i koji ima empirijsku dimenziju – egzistentne institucionalne prerogative i elemente uspostavljene konstitucionalne kulture, tj. osvešćenosti građana o tome da su ustavni principi vredni sami po sebi i da su kao takvi svakako dobra, ako ne i dovoljna, osnova za osećaj pripadništva.

Nastojanja da se prevaziđu manjkavosti demokratskog poretka, koje se tiču njegove ranjivosti i podložnosti tome da se demokratske procedure upotrebe za uspostavljanje diktatorskih režima, odnosno, da se volja demokratske većine zloupotrebi za antidemokratske svrhe, kao i nastojanja da se vrednosno i kulturološki prevaziđu traumatična iskustva svetskih ratova i njihovih razarajućih posledica za zapadni demokratski svet, doveli su do uspostavljanja normativno-empirijskog modela političkog identiteta koji je kontrapoliran ideji i praksi etnokulturalnog modela identiteta političke zajednice; odnosno, dolazi do institucionalnog razvoja ustavnih demokratija i do stvaranja izmenjenih osnova osećaja pripadništva i tumačenja; izmenjenih u smislu da su te osnove sada pre svega vezane za ustavne principe i demokratske vrednosti, a ne primarno za etnicitet. Zapravo, dolazi do uspostavljanja ustavnog patriotizma kao modela osećaja pripadništva (subjektivna dimenzija) i tumačenja (interpretativna dimenzija) političkog identiteta.

Pojam ustavnog patriotizma se pojavio u Nemačkoj nakon Drugog svet-skog rata. Jan-Verner Miler govori o korenima ustavnog patriotizma u poratnoj, podeljenoj Nemačkoj, tj. u nastojanju da se nacionalni identitet obeležen sramotom i traumama nacizma i genocida zameni projektom koji će značiti vezivanje političke privrženosti za norme i vrednosti, kao i posredno za pro-

---

³ Muller, Jan-Werner, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd 2010, Muller se poziva za ovu tvrdnju na: Lieven, Anatol, *America Right or Wrong: An Anatomy of American Nationalism*, London: Harper Collins, 2004.

cedure liberalnog demokratskog ustava pomenute nacionalne države. On kaže da „...u nemačkom kontekstu ustavni patriotizam sadrži jake doze samokritičkog pamćenja Holokausta i nacističke prošlosti”.⁴

Sternberger je prvi upotrebio ovaj termin i koncept u Nemačkoj, najpre 1958. godine, i potom u spisima iz 1979. godine i povezao ga je sa konceptom „militantne demokratije”, koji je Karl Lowenstein po prvi put upotrebio 1939. godine.⁵

Habermas je dalje unapredio ovaj koncept, najpre za potrebe legitimacije vlasti i poretka u postnacističkoj Nemačkoj. On je uveo pojmove posttradicionalnog društva, postkonvencionalnog identiteta, decentrirane individue sposobne za refleksivni, kritički pristup spram prošlosti (Holokausta, fašizma, nacizma) i spram etnosa, i sposobne za građenje postnacionalnog, građanskog identiteta baziranog na ljudskim pravima, vladavini prava i ustavnoj demokratiji. Dakle, Habermas je dodao univerzalističkije elemente u originalnu koncepciju ustavnog patriotizma, tako što se fokusirao mnogo više na ljudska prava i na demokratske procedure nego na državu i odbranu od neprijatelja demokratije.⁶ Njegova ideja ustavnog patriotizma je inicijalno imala za cilj preispitivanje političkog identiteta Nemačke tog vremena i pomenutog iskustva nacizma i Holokasta, kao i građenje novih osnova za privrženost datoj političkoj zajednici.⁷ Javna sfera je, po Habermasu prostor deliberacije o vrednostima i opredeljenjima, prostor za distanciranje od Holokausta i nacizma, i za građenje novih vrednosnih matrica. Građani kao decentrirane osobe imaju kapacitet za preispitivanje konvencionalne moralnosti, tradicije i religije, i za njihovo reinterpetiranje u svetlu bazičnih ljudskih prava i ustavnih principa. Individue razvijaju osećaj pripadništva kroz deliberaciju, preispitivanje i reviziju datog političkog entiteta.⁸

Generalno, zahvaljujući Habermasu je pojam ustavnog patriotizma ušao u dominantni diskurs i kategorijalni aparat za tumačenje političkog identiteta. Novu popularnost je ovaj koncept dobio kasnih 90-ih. godina, kada je po-

⁴ *Ibid.*, 17.

⁵ Karl Lowenstein je definisao po prvi put „militantnu demokratiju” 1939. godine. (Videti: Muller, J. W., *Origins of Constitutional Patriotism*, *Contemporary Political Theory*, 2006, 284) Videti takođe: Preuss, U., *The Constitution of a European Democracy and the Role of the Nation State*, *Ratio Juris*, Vol. 12, Issue 4, December 1999.

⁶ Muller, J. W., *Origins of Constitutional Patriotism*, *Contemporary Political Theory*, 2006, 288–9; Muller, Jan-Werner, *Ustavni patriotizam*, op. cit.

⁷ Muller, J. W., *Origins of Constitutional Patriotism*, op. cit., 291.

⁸ *Ibid.*, 287.

stao privlačan model za objašnjavanje legitimacijskih kapaciteta liberalno-demokratske nacionalne države, uopšte uzev. Takođe, počeo je da se koristi kao normativno-empirijski model za razumevanje evropskog identiteta kao supranacionalne političke zajednice. Deo razloga za ovu novu popularnost ustavnog patriotizma treba tražiti u njegovom kapacitetu za izlaženje, u doba globalizacije, u susret rastućim trendovima multikulturalizma, i to i u nacionalnim državama i u Evropskoj uniji.⁹

Od kasnih 1990, pojam ustavnog patriotizma počinju da koriste i Habermas i drugi autori za šire svrhe i kontekst, za promišljanje političkog identiteta svih demokratskih pravnih i konstitucionalnih država. A od kasnih 2000, koncept se sve više koristi i za razumevanje osnova mogućnosti formiranja osećaja pripadništva i tumačenja političkog identiteta u uslovima globalizacije i multikulturalizacije nacija-država,¹⁰ na jednoj strani, i u slučaju formiranja transnacionalnih političkih zajednica kao što je Evropska unija, na drugoj strani. U oba slučaja, mada na različite načine, koncept ustavnog patriotizma se pokazuje ili nastoji da se pokaže kao primereno sredstvo za dobro balansiranje između posvećenosti univerzalnim principima i istovremeno priznavanje različitosti i partikulariteta. Dakle, istovremeno čuvajući izvorno značenje osećaja pripadništva i interpretacijske matrice bazirane na ustavnim principima i univerzalnim vrednostima, ovaj koncept širi svoje legitimacijske kapacitete kako bi pomirio principe univerzalnosti i različitosti, i kako bi proširio polje primene na globalizacijom izmenjene nacionalne države (koje su sve manje homogene i sve više multikulturalne) i na transnacionalne političke entitete (kao što je EU).

EVROPSKI USTAVNI PATRIOTIZAM

Evropski ustavni patriotizam predstavlja građansku interpretaciju smisla i ciljeva ove političke zajednice novog tipa. S obzirom na činjenicu da su polazne premise i ciljevi projekta formiranja Evropske unije utemeljeni na principima ustavne demokratije, tumačenje političkog identiteta EU sa stanovišta ustavnog patriotizma je primereno suštini projekta EU. Međutim, postoje i etnokulturalne interpretacije identiteta EU i one su, po pravilu, evro-skeptične.

Pojam evropskog ustavnog patriotizma je takođe idealnotipski koncept, koji osim jake normativne dimenzije (srazmerno jače u odnosu na izvorni ustavni patriotizam, zbog toga što je riječ o političkoj zajednici u nastajanju),

⁹ *Ibid.*, 23–56.

¹⁰ Muller, J. W. *Ustavni patriotizam, op. cit.*, 9–12.

sadrži i empirijsku dimenziju (faktičko razvijanje osećaja pripadništva, identiteta Evropljanina, na osnovama multiplih kulturnih, ekonomskih, socijalnih, psiholoških itd. dimenzija umrežavanja u okvirima EU).

Habermas veruje da je ustavni patriotizam na evropskom nivou empirijski realna opcija i vrednosno jedina prava. Ova opcija, doduše, prema njemu, faktički nema jake legitimacijske kapacitete, već tek mora da ih uspostavlja, za šta je neophodan razvoj evropskog javnog prostora, odgovorno ponašanje elita i njihov doprinos osveštavanju stanovnika EU o značaju i dometima zajedničke evropske sudbine. Ustavni patriotizam je i realna opcija, zasnovana na već uspostavljenim zajedničkim elementima evropskog mentaliteta, političke kulture i političke moralnosti, koji su se posebno izgradili tokom treće četvrtine 20. veka, a koje stvaraju pretpostavke za panevropski diskurs, evropski javni prostor, i osećaj pripadništva. „Zlatno doba” izgradnje zajedničke političke moralnosti je vezano za učenje o tome kako da se uspešno komuniciraju i priznaju različitosti. Empirijske manifestacije zajedničkog identiteta, tj. evropskog mentaliteta, su uspon sekularizma, neutralnost autoriteta otelovljen u razdvojenosti crkve i države, poverenje u državu – u njene organizacione i kontrolne kapacitete, skepticizam spram efektivnosti tržišta, etos solidarnosti, težnja ka uspostavljanju pravno regulisanog međunarodnog poretka.¹¹

Elementi zajedničke političke kulture su, po Habermasu, vezani za stratešku sklonost EU ka miru i kooperativnosti, za otvorenost spram drugih kultura, spremnost za dijalog i delanje na kompromisni način u datim okvirima unutrašnjih nesrazmerno velikih kulturnih razlika, za sposobnost pacifikovanja klasnih konflikata posredstvom države blagostanja, za spremnost na samooograničavanje državnog suvereniteta u kontekstu EU, i za već pominjani pozitivan stav¹² spram multilateralnog i pravno regulisanog međunarodnog poretka.

Prema njegovom mišljenju, ključ za održivost pomenutih zajedničkih osobina je u formiranju transnacionalnog javnog prostora; javni diskurs na evropskom nivou je moguć, iako je još uvek slabo razvijen, a pokazao se na delu tokom deliberacija o konfliktu interesa povodom rata u Iraku, reformi zdravstvenog sistema i imigracione politike.

U svojoj najnovijoj knjizi iz 2012. godine, *Kriza Evropske unije: Odgovor*¹³, on kaže da globalna kriza, kao i kriza evrozona, otvaraju nove prostore za jav-

¹¹ Habermas, J. *The Divided West*, Polity Press 2006, 43–57, 79–80.

¹² *Ibid.*

¹³ Magazin *The Global Journal* je objavio njegov intervju sa Fransisom Fukujamom (Francis Fukuyama), 18. maja 2012, pod naslovom: „The European Citizen: Just a Myth?” (<http://theglobaljournal.net/article/view/695/>)

ni diskurs o evropskim problemima. On takođe govori o očekivanjima da će rastuće uzajamno poverenje među Evropljanima (European peoples) dovesti do „rasta transnacionalne – doduše slabašne – građanske solidarnosti među građanima Unije”.¹⁴

Habermas govori o manjku svesti među Evropljanima o tome koliko mnogo i koliko duboko oni imaju zajedničku sudbinu, koliko su velike prednosti monetarne unije, oslobađanja od viza, internacionalnog geostrateškog značaja EU kao nesrazmerno većeg nego što bi ijedna članica EU sama po sebi imala, i mnogo drugih stvari. On primećuje da neodgovorno ponašanje evropskih intelektualaca jeste doprinelo manjku svesti i nedovoljno razvijenom uzajamnom poverenju među Evropljanima. On ukazuje na zajedničku sudbinu Evropljana i na neophodno osveščivanje njih samih, na čelu sa elitama unutar EU, o tome:

*Smatram da je dovoljno navesti nekoliko konkretnih demografskih i ekonomskih statistika da bismo se podsetili koliko je smanjen značaj Evrope u svetu, i da se zapitamo da li ne moramo da se združimo ako hoćemo da ostanemo u poziciji da branimo kulturne i socijalne forme života naspram globalne ekonomije – i, što je najvažnije, da zadržimo određenu količinu uticaja na međunarodnoj političkoj sceni na način primeren našim univerzalističkim koncepcijama.*¹⁵

Jan Werner Muller je najviše doprineo teorijskom razjašnjenju specifičnosti evropskog ustavnog patriotizma. On pominje kao notornu činjenicu da su problemi identifikacijske, mobilizacijske i integrišuće snage Evropske unije nametnuli evropski ustavni patriotizam kao moguće produktivno rešenje. Muller je kritičan spram tehnokratskog nametanja odozgo integrativnog institucionalnog modela EU. On primećuje da je integracijski proces tekao najpre relativno nezapaženo od evropskog građanstva, ali da su pitanja identiteta EU počela da izlaze u prvi plan kada su procesi integracija uznapredovali tokom nekoliko decenija i posebno tokom pravljenja nacrtu ustava. Prema njemu, nacrt evropskog ustava je propao jer je nametao više jednoobraznosti nego što su evropski narodi spremni da prihvate:

Vratimo se sada za trenutak (početnom) neuspehu ustavnog ugovora: Evropljani bi možda prihvatili da učestvuju u stvaranju ustavne tolerancije, umesto ustavne jednoobraznosti; možda bi videli sebe kako se drže zajedno, a da u ključnim stvarima ipak ostaju podeljeni – kao „Narod Drugih” ili „narod na-

¹⁴ Habermas, J., *The Crisis of the European Union, A Response*, English ed. Polity Press 2012.

¹⁵ *Ibid.*, 4.

roda”, i stvaran i izumljen, kome su priznavanje i očuvanje razlike vrhunske vrednosti.¹⁶

Muller zagovara ideju evropskog ustavnog patriotizma, kao političku privrženost nadnacionalnoj političkoj zajednici, ali ne tipa koji bi odgovarao centrima moći u Briselu, koji bi nametao omiljeni univerzalistički moral na novouspostavljajuću homogenu celinu, na postojeću Uniju. Ustavna kultura, koja počiva na liberalno-demokratskim normama i vrednostima, u slučaju Evropske unije dobija na privlačnosti (moralnom višku) samo u meri u kojoj nudi inkluzivniju, a manje obavezujuću pripadnost, ne poričući pritom i potrebu za nacionalnom pripadnošću; zatim, u meri u kojoj nudi očuvanje evropske unutrašnje raznolikosti i mirnog suživota, bez pokušaja nametanja ni pravne ni oružane jednoobraznosti.¹⁷

Muller, što eksplicitno što implicitno (preko analize šta čini EU privlačnim projektom), ukazuje na specifičnosti evropskog ustavnog patriotizma u odnosu na onaj izvorni, koji se odnosi na nacionalnu državu. Osobnosti Unije, iz kojih proizilaze i elementi njene atraktivnosti, jesu, prvo, da je donošenje njenog ustava do sada bio tekući i trajuci projekat deliberacije i političke borbe bez teleoloških aspiracija/implikacija i definisanog krajnjeg cilja; drugo, taj proces je otvoren ne samo kada je reč o njegovom krajnjem cilju, već i po pitanju širenja polja i modaliteta unutarevropskog umrežavanja, kao i po pitanju normativnih uticaja na unapređenje političke i pravne kulture zemalja u okruženju, i u tom kontekstu sa otvorenim perspektivama daljeg proširenja EU. I treće, Unija nije zasnovana na nečemu što bi se moglo shvatiti kao *jedna* konstitutivna vlast i jedan *demos*, već se zasniva na više *demoi* i na multiplikovanim nosiocima vlasti i centrima odlučivanja. Mnoštvo *demoi* i centara odlučivanja sprečava nametanje jednoobraznosti i jedinstva; na delu je sklapanje savezništva oko zajedničkih projekata, razvijanje prakse saradnje, civilizovanog neslaganja i rešavanja sukoba, koji svi služe tim zajedničkim poslovima; to stanje se može shvatiti kao polje nestabilnosti, ali i kao polje privlačnosti nove političke konfiguracije.

¹⁶ Muller, J-W, *Ustavni patriotizam*, op. cit., 149.

¹⁷ Prema Mileru, EU je antiimperijalistički projekat, miroljubivi projekat sprečavanja svakog oružanog nametanja jednoobraznosti. „Uporno naglašavanje različitosti – uključujući i spremnost na secesiju – obeležava ono što bismo mogli nazvati politikom unutarevropskog antiimperijalizma. Stoga, umesto da bude, kako se to često kaže, reinkarnacija Svetog Rimskog carstva (ili bilo koje imperije uostalom), ona je u stvari sofisticirani izraz antiimperijalizma.” (Ibid.)

Muller zaključuje o osobenosti i osobenoj privlačnosti političkog projekta EU:

S obzirom na to stalno mnoštvo naroda unutar EU, već je na prvi pogled izrazito opravdano tvrditi, kako je to činio Jozef Weiler, da Unija zahteva visok stepen „ustavne tolerancije”. Ona takođe zahteva da svi mnogo uče jedni od drugih na pozadini trajnog mnoštva. I ponovo, ta odlika ne mora biti tako očigledno svojstvena isključivo EU, ali ona jeste u srcu evropskog javnog poretka na način koji nije svojstven državama članicama.¹⁸

Pritom, to što nema definisanog centra odlučivanja u smislu klasičnog shvatanja suvereniteta, i što nema definisanog neprijatelja u šmitovskoj koncepciji suvereniteta tradicionalne države, ne govori nužno o slabosti ove političke zajednice, niti o njenoj osuđenosti bilo na poraz ili uspeh, već o preobražaju suvereniteta i političke zajednice kao takvih. Evropska unija je „nacionalno demokratsko eksperimentisanje”, višeslojna politička arhitektura koja omogućava umnožavanje slojeva identifikacije i sporenja, i koja opstaje na očuvanju liberalne demokracije nacionalnih država, i na njima nadograđenoj zajedničkoj ustavnoj kulturi shvaćenoj kao stalni proces empirijskog građenja i projekat idejno-političkog unapređivanja.

Muller kaže da ustavni patriotizam vezan za EU i onaj vezan za nacionalne države informišu jedan drugi i uzajamno se obogaćuju, tako da među njima postoji kontinuitet.¹⁹ Proces evropskih identifikacija je vezan za multiplikovane nivoe i zato je tu reč o multiplikovanim identitetima, ali to istovremeno ne znači da je isključena mogućnost građenja i jedinstvenog novog kolektivnog identiteta – evropskog identiteta.

U osvrtu na vezivanje diskursa ustavnog patriotizma za istorijsko sećanje i za koncept militantne demokratije, Muller kaže da sećanje na Holokaust ne može da bude formativno za evropski identitet jer ono ne bi bilo dovoljno inkluzivno za imigrante i manjine. S druge strane, militantna demokratija ipak može da igra određenu ulogu – u slučajevima kada je liberalna demokratija istinski ugrožena u nekoj od članica Evropske unije.²⁰

Normativna ustavna kultura je u slučaju EU²¹ kontinuirani projekat s obzirom na to da je evropski ustav tekući projekat, koji je otvoren ne samo po pitanju krajnjih ciljeva već i po pitanju svojih konstituenata (multipli *demoi*

¹⁸ *Ibid.*, 146.

¹⁹ Muller, J-W., A „Thick” Constitutional patriotism for the EU? On Morality, Memory, and Militancy, <http://www.princeton.edu/~jmueller/CP-ThickCPEurope-JWMueller.pdf>

²⁰ *Ibid.*, 20.

²¹ Muller, J-W., *Ustavni patriotizam*, op. cit., 109–161.

su na delu, umesto jednog *demos*); dakle, drugačiji je od ustavne kulture karakteristične za kompletno strukturisane i definisane ustavne poretke pojedinih nacionalnih država, u kojima su ciljevi, vrednosti, konstituenti, teritorija i identitet definisani.

Nasuprot ustavnom patriotizmu vezanom za nacionalnu državu, koji u sebi nosi puno poštovanje za jasno definisane ustavne principe i za čvrsto uspostavljene ustave u datim državama, evropski ustavni patriotizam reflektuje samokritičko pripadanje, osećaj lojalnosti bez pasionirane identifikacije.²²

Atraktivnost EU proizilazi iz njene otvorenosti i slabih veza. Evropljane privlači EU u meri u kojoj ona podstiče različitost, a bez nametanja homogenosti i jedinstva. Evropljani se ne osećaju pozvanim na poslušnost; oni su privučeni prednostima evropske politike, ali su daleko od sklonosti strastvenom identifikovanju sa EU. Evropski narodi će morati kontinuirano da pregovaraju i uvek iznova da odlučuju koliko žele da dele zajedničkog, a koliko žele da ostanu „svoji na svome”.

Muller je razmatrao razloge i elemente atraktivnosti EU pre izbijanja krize, i zbog toga bismo mogli da zaključimo da njegovi stavovi deluju preoptimistično, ali da nisu izgubili svoju analitičku relevantnost. Ipak, kritički se može primetiti da Muller ne uzima dovoljno u obzir kapacitet ovog pojma za multikulturalni pluralizam, koji izbija u prvi plan sa procesom globalizacije.

Habermas u pominjanim poslednjim tekstovima i knjigama, kao i drugi autori, na primer, Calhun, Walker, Baubock, Kostakopoulou, Shabani, stavlja naglasak upravo na pitanja globalizacije, masovnih migracija i problema inkluzije, i integrativnih kapaciteta koncepta ustavnog patriotizma za davanje odgovora na žarišna pitanja savremenog sveta. Ovi autori ukazuju na različite načine da pojam ustavnog patriotizma sadrži kapacitet za uzajamno uravnotežavanje opredeljenja za univerzalne principe i za priznavanje partikulariteta (kako u slučaju nacionalnih država koje se multikulturalizuju, odnosno sve su manje etnički homogene, tako i u slučaju novih političkih zajednica koje predstavljaju kompleksne multinacionalne i polietničke entitete. Ovaj pojam može da obuhvati razlike zasnovane na rasi, religiji, etnicitetu, rodu i polu, a da istovremeno sačuva opredeljenje za univerzalnu jednakost i jednako poštovanje za svaku individuu; pojam je sposoban za izlaženje u susret izazovima i zahtevima globalizacije, potrebama mirotvorne koegzistencije indi-

---

²² *Ibid.*

vidua i grupa, većina i manjina kako u pojedinim državama tako i u novonastajućim transnacionalnim političkim zajednicama.²³

Craig Calhun ukazuje na činjenicu da je ustavni patriotizam pogodan za multiple koncepcije dobrog života u modernim društvima, da je on kompatibilan sa različitim ustavnim aranžmanima. Prihvatanje političke kulture zasnovane na ljudskim pravima i aktivnoj javnoj sferi je od odlučujućeg značaja za prevazilaženje „manjka solidarnosti” („solidarity gap”), za pretvaranje stranaca u sugrađane i za prevazilaženje neravnoteže između univerzalnih intencija i priznaja partikularnosti. Kao i Habermas i Miler, on ukazuje na ključni značaj javne sfere za promociju ustavnog patriotizma i evropskog identiteta.²⁴

Neil Walker dodaje ovom diskursu izraz ustavnog pluralizma. Konstitucionalizam ne sme da ostane suviše centriran oko države; on mora da postane otvoreniji za društvene tokove koji su povezani sa politikom različitosti. Poenta je da je postvestfalska konfiguracija pluralna, nasuprot onoj jednodimenzionalnoj vesfalskoj, pošto pojedini entiteti nisu više izolovane, ustavno samodovoljne monade po ugledu na nacionalne države.²⁵

Ustavni pluralizam priznaje i prepoznaje da se evropski poredak razvio preko granica tradicionalnog internacionalnog prava i da sada ima samosvojne ustavne zahteve, koji koegzistiraju sa opstajućim zahtevima pojedinačnih država.²⁶ Posledice toga pitanju promena značenja suvereniteta postoje, u smislu da pripisivanje suvereniteta EU pitanju nekih kompetencija ne dovodi u pitanje kontinuirani suverenitet država članica kada o njihovim teritorijalnim jurisdikcijama, ali suverenitet nacionalnih država članica EU može da postane „značajno, neprecizno i progresivno ograničen”.²⁷ Posledice postoje i promenama značenja građanstva. U okvirima modernog diskursa o konstitucionalizmu građanstvo ne može više da bude vezano isključivo za državu. Nakon Ugovora iz Mاستrihta, ta nova situacija ima svoj pravni izraz u pravnom statusu evropskog građanstva.²⁸

²³ Videti: Vujadinović, D. Evropski ustavni patriotizam – između ideala i izazova realnosti, op. cit.

²⁴ Calhoun, C., *Constitutional Patriotism and the Public Sphere: Interests, Identity, and Solidarity in the Integration of Europe*, Published online, 14 November 2006, 278.

²⁵ Walker, N., *The Idea of Constitutional Pluralism*, *The Modern Law Review*, Vol. 65, No. 3, May 2002, 355.

²⁶ *Ibid.*, 337.

²⁷ *Ibid.*, 346. Videti takođe: McCormick, Beyond the Sovereign State, *The Modern Law Review*, Vol. 56, No. 1, January 1993, 1.

²⁸ Walker, N., *The Idea of Constitutional Pluralism*, op. cit., 351.

Prema Baubocku, identiteti u modernim političkim zajednicama, uključujući EU, oblikovani su multiplim preklapanjima različitih identiteta različitih društvenih grupa i udruženja, vezano za rodnu, seksualnu, političku i ideološku orijentaciju, religijska ubjeđenja, kao i klasu, jezik i etnicitet. „U takvim političkim zajednicama, demokratsko predstavljanje i građanstvo treba da kombinuju tradicionalno liberalno pravilo jednakih prava za jednake građane i osetljivost za kolektivne identitete.”²⁹ To implicira mere za „simboličko priznanje” manjina ili kultura imigrantskih zajednica i preraspodelu resursa za svrhe omogućavanja ovim zajednicama da se razvijaju bez njihovog primoravanja bilo na prinudnu asimilaciju ili nametnutu segregaciju.

Ideju inkluzivnije i participatornije evropske socijalne politike i politike migracija, formalno-pravnog i kulturološkog uvažavanja multiplih identiteta, kao i pojma konstruktivnog, odgovornog evropskog građanstva razvija i grčka autorka Kostakopoulou. Formalno uključivanje pripadnika trećih zemalja koji žive i rade u Evropskoj uniji trebalo bi da bude regulisano zakonima EU, i to bez ikakvog zahtevanja od njih da poseduju i građanstvo neke od zemalja članica EU.³⁰ Ona priziva na „etos odgovornosti i poštovanja” i na „vrlo građanstvo zasnovano na etosu Drugog”.³¹

Omid Payrow Shabani insistira na unapređivanju koncepta ustavnog patriotizma za potrebe multikulturalnog konteksta aktuelnog socijalnog i političkog života. On veruje da politička teorija zaostaje za radikalnim i brzim promenama koje se događaju u svetu. Prema njemu, današnji subjekt nije homogeni građanin jednojezične, jednonacionalne i jednoreligijske zajednice, već heterogeni građanin multikulturalnog sveta. On tvrdi da pripadanje postaje mnogo pre stvar hibridnog identiteta nego konvencionalnog permanentnog identiteta, koji je pre globalizacije dominirao:

Današnje zajednice su (...) ogromni multikulturalni kosmopolitski centri sa svojim kineskim četvrtima, malim Italijama, indijskim kvartovima, i tako dalje. I u takvim fluidnim gradovima, u kojima je hibridizam rastočio koheziju

---

²⁹ Baubock, R., Citizenship and national Identities in the European Union, Harvard Jean Monnet Working Papers 4/1997.

³⁰ Videti: Jovanović, M. In Search of a European identity, in: Jovanovic, M., Vujadinovic, D. and Etinski, R. (Eds.), *Human Rights and Democracy in the EU*, Belgrade/Maribor 2009, 63.

³¹ *Ibid.*, 65.

*bilo kakve konvencionalne ustaljenosti, solidarnost ne može biti sagledavana u svetlu fiksiranog identiteta kao političkog lepka koji bi nas držao zajedno.*³²

Prema njemu, multikulturni kontekst heterogenih građana koji žive zajedno prikladan je za deliberativnu demokratiju, demokratski konstitucionalizam i ustavni patriotizam.³³

INHERENTNA OGRANIČENJA KONCEPTA EVROPSKOG USTAVNOG PATRIOTIZMA

Koncept evropskog ustavnog patriotizma nosi u sebi mnogostruke unutrašnje tenzije vezane za problem inkluzije. Prvo i osnovno, legitimacijska baza ustavnog patriotizma uopšte, a posebno evropskog ustavnog patriotizma sama po sebi je krhka i često slabašna; svakako je slabija od identitetske matrice zasnovane na tradiciji, memoriji, poreklu, kulturi, etnicitetu. Kako kaže Muller, Evropska unija samo za mali broj Evropljana predstavlja istinsku moralnu zajednicu, entitet koji izaziva privrženost, „brigu”, ili bar smislenu političku pažnju. „Ukratko, tom nadnacionalnom, neidentifikovanom entitetu nedostaje ono što neki filozofi opisuju kao identifikacijski mehanizam za građansko telo u celini.”³⁴

Nadalje, postoje inherentne poteškoće u primeni pojma evropske liberalne političke kulture, koja po pretpostavci stoji u pozadini evropskog ustavnog patriotizma i koja bi trebalo da bude u potpunosti razdvojena od prepolitičkih kultura. Takođe, postoje inherentne teškoće da se pomire konstitucionalizam i neliberalne prepolitičke kulture, kao i vezano za davanje šansi imigrantima, manjinskim grupama, slabima, nevidljivima da se oglase (koji sami najčešće dolaze iz nižih slojeva i sa niskim obrazovnim nivoom, kao i neliberalnom političkom kulturom i koji su, s druge strane, suočeni sa predrasudama domaćeg stanovništva spram njih kao takvih).

I Muller i Habermas su ukazivali na slabu legitimacijsku bazu evropskog ustavnog patriotizma, odnosno, ukazivali su na potrebu njegovog podupiranja razvojem evropskog javnog prostora, jačim angažmanom intelektualaca u smislu pojašnjavanja prednosti evropskog projekta.

Drugi autori, kao recimo Šabani i Baubok, ukazuju na potrebu jačanja atraktivnosti evropskog projekta preko unapređivanja njegove inkluzivnosti, formalno-pravnog i ekonomsko-političkog unapređivanja kategorija Evroplja-

³² Shabani, O. A. P., „Who is Afraid of Constitutional patriotism?”, *Social Theory and Practice*, Vol 28., p. 442. See also: Ignatieff, *The Needs of Strangers*, Pinguin Books, New York 1986.

³³ *Ibid.*, 443.

³⁴ Muller, J-W. *Ustavni patriotizam*, op. cit., 9.

nina, evropskog građanina, koje treba daleko da nadiđe domete evropskog građanstva kako ga je definisao Ugovor u Mاستrihtu³⁵, pre svega preko davanja prava građanstva imigrantima na evropskom nivou.

S druge strane, legitimacijsku bazu evropskom ustavnom patriotizmu oslabljuje – kao snažan dodatak pomenutim inherentnim slabostima i ranjivostima – aktuelna ekonomska kriza i kriza evrozone. Aktuelna kriza dobija obrise krize same Evropske unije. Način rešavanja krize će imati ključni značaj za to da li će evropski ustavni patriotizam opstati i jačati ili će proces derogacije (sve manje privlačnosti projekta EU, razočaranja, rastućeg nepoverenja, rasta evroskepticizma, sve slabije izlaznosti na izborima za Evropski parlament), dobijati sve više na snazi.

Posebno je teško da se u uslovima krize atraktivnost Evrope izbori sa identitetima pojedinačnih država članica; građani država članica, u suočenju s krizom i merama štednje kao vrstom „odozgo” dirigovane strategije borbe s krizom, lako isklizavaju u etnokulturalno identifikovanje sa zemljom porekla, čak iako su inače primarno građanski orijentisani.

Smanjenju atraktivnosti EU kumulativno doprinosi niz faktora: prvo, činjenica da je politička zajednica EU ugrožena krizom i da joj je identitetski potencijal time oslabljen, zatim, činjenica da je najlakše prebaciti krivicu na EU za probleme unutar pojedinačnih država i, konačno, nepopularnost mera štednje i masovizacija gubitnika krize.

Očuvanju atraktivnosti EU bi mogli da služe, prvo – sudeći po pominjanim autorima od Habermasa do Shabanija – projekti uspostavljanja što inklu-

---

³⁵ Evropska unija, naročito počev od Ugovora Evropske unije iz Mاستrihta od 1992. godine, pa nadalje ugovorima iz Amsterdama i Nice, kao i Rima, a zaključno s Ugovorom iz Lisabona, razvija kategoriju evropskog građanstva bez postojanja evropske nacije, pri čemu su odredbe o evropskom građanstvu unete i u nacionalne ustave država članica. Građanstvo Unije uvedeno je Ugovorom iz Mاستrihta, a izmenama iz Amsterdama precizirano je da se njime ne zamenjuje građanstvo država članica, već da se ono podrazumeva i dopunjuje evropskim građanstvom. Ugovor Evropske zajednice (UEZ) ili Ugovor Evropske unije (UEU iz Nice) – prim. D. V.) predviđa da svaki građanin Unije koji prebiva u državi članici čiji nije državljanin, ima pravo glasa i pravo da bude kandidovan na izborima za lokalne organe vlasti u datoj državi, pod istim uslovima kao i njeni državljani (član 19, stav 1). Isto to pravo je priznato i na izborima za Evropski parlament (član 19, stav 2).

Pored biračkog prava, evropsko pravo podvodi pod institut evropskog građanstva i pravo slobodnog kretanja i prebivanja na teritoriji država članica (član 18), pravo na diplomatsku i konzularnu zaštitu bilo koje države članice Evropske unije u trećoj zemlji, ukoliko država čiji je on državljanin nema svoje predstavništvo u toj zemlji (član 20), pravo peticije Evropskom parlamentu (član 21, stav 1), pravo predstavke Ombudsmanu i obraćanja institucijama Zajednice na jednom od zvaničnih jezika država članica (član 21, stav 2 i stav 3).

zivnije kategorije građanina EU u formalno-pravnom i sociokulturnom smislu; i drugo, obnova i afirmacija projekta socijalne Evrope.

Enthony Gidens je još pre akutnog izbijanja krize govorio o značaju evropskog socijalnog modela za atraktivnost projekta evropskih integracija.³⁶ Sa izbijanjem krize, evropsko civilno društvo – i unutar država članica i na evropskom nivou socijalnih protesta i građanskih inicijativa – sve više stavlja naglasak na vraćanje modelu socijalne Evrope, kao kontrapoliranom modelu restriktivnih mera štednje³⁷.

Gidens u svojoj knjizi *Evropa u globalno doba* govori o tome da se evropski identitet inicijalno formira kao evropski socijalni model:

Socijalni model (sa svojom raznolikošću) spada u osnovne razloge postojanja EU... Na prvi pogled ta tvrdnja može da se čini čudnom jer su se evropski socijalni sistemi uglavnom razvijali nezavisno od institucija EU i ona i dalje nema vlast nad njima. Ali istraživanja pokazuju da Evropljani, u celini gledano, socijalnu brigu i zaštitu smatraju ključnim elementima u svom životu. Istraživanja u SAD pokazuju sasvim drugačiji stav. Stoga je socijalni model ključni deo 'evrpejstva', ali u razvijenom smislu...³⁸

Gidens u pominjanoj knjizi prihvata model evropske socijalne države, čak ga smatra osnovnom socijalnom polugom/dopunom ustavnog patriotizma, ali uz zahtev za kvalitativnim remodelovanjem kejnzijanskog modela paternalističke i intervencionističke države blagostanja, koji zagovara Habermas, a koji je u suštini propao i nema nikakvu perspektivu.

Model socijalne Evrope se mora očuvati, jer on je ono što Evropu čini ili će činiti primamljivom za Evropljane; ali taj model mora da se pretvori u podsticaj za tržište umesto njegovog ograničenja, mora da se zasniva na ulaganju u ljudske resurse, znanje, informatiku i nove tehnologije i energetske alternative, a pre svega na ulaganju u decu, u ravnopravnost polova, u demokratizaciju svakodnevnog života. Gidensov evropski socijalni model „u razvijenom smislu” napušta kejnzijanski model države blagostanja, zasnovan na intervencionističkoj državi koja naknadno vrši socijalnu redistribuciju da bi ublažila nezaposlenost i socijalne nejednakosti, ali koji ne ukida i ne dela nasuprot modelu patrijarhalne porodice i patronatske uloge države Umesto tradicionalne

³⁶ Vujadinović, D. Evropski identitet, u. Stevan Lilić (ur): *Pravni kapaciteti Srbije za evropske integracije*, op. cit.

³⁷ Vujadinović, D. European Civil Society – Its Concept and Actual Appearances, in: Savić, O. Ed. *Belgrade Journal of Media and Communications*, Special Volume: Ultimate European. Crisis (I), Vol. II, No. 3/2013.

³⁸ Gidens, E. *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd 2010. *Ibid.*, str. 254.

socijalne države, Gidens potencira postindustrijsko socijalno društvo, u kome je naglasak na preventivnoj socijalnoj brizi i ulaganju u ljudski kapital, u kome je socijalna politika usmerena ka pozitivnim životnim vrednostima, ka sticanju značajnih sloboda i promeni načina života, ka postizanju veće solidarnosti i uklapanju raznolikih kultura i načina života u čvrsto zajedničko društvo; Ovaj model socijalne politike promovise spregu prava i obaveza, a glavni cilj je ulaganje u sposobnosti ljudi i to na dugoročan način, uz potenciranje nastavka sticanja znanja čitavog života, jer su unapređenje obrazovanja i kvaliteta života društveno i ekonomski ključni faktori napretka i identiteta EU.³⁹

Idealnotipski shvaćeni socijalni model, zasnovan na investiranju u ljudske resurse, u zaštitu dece i slabih, promovisanju antipatrijarhalne porodice, investiranju u nove tehnologije i znanje različit je od tradicionalnog socijalnog sistema, koji je primenjivan u evropskim nacionalnim državama i koji je građane Evropske unije oformio kao opredeljene za socijalnu pravdu i sistem socijalne zaštite, ali koji je državu blagostanja učinio preskupom, doveo je u krizu i stanje propadanja, a građane navikao na paternalizam države. Novi evropski socijalni model će biti i tržišno orijentisan i socijalno efikasan.⁴⁰

Prema Gidensu, nova socijalna politika na evropskim prostorima mora da se bavi i širim kontekstom ljudskih prava, razvijanjem kulture tolerancije, bavljenjem raznolikošću kultura (imigranata i etničkih manjina), ali ne tako što će se multikulturalizam svesti na prepuštanje imigranata i etničkih manjina samima sebi – da se getoiziraju i da prema svom nahodanju uređuju svoj život, već multikulturalizam mora da znači traženje načina da se raznolikosti dovedu u sklad sa preovlađujućim vrednostima liberalno-demokratskog društva.

Novi evropski socijalni model mora da se bavi pitanjima socijalne pravde, inkluzije, sinteze ekonomskog napretka zasnovanog na tržišnoj utakmici i socijalne politike zasnovane na pravdi, pitanjima jednakosti, podsticanja razvoja ljudskih i tehnoloških resursa, kao i pitanjima multikulturalizma sa ciljem veće inkluzije i borbe protiv diskriminacije, marginalizacije i getoizacije.

Gidensove ideje o autentičnoj povezanosti Evropljana za ideju socijalne pravde, solidarnosti, welfare sistema, socijalne Evrope, dobijaju svoju potvrdu u sadržajima i porukama masovnih protesta širom Evrope, vezanim za akutnu krizu evrozone.

Ideja socijalne Evrope je oživela sa rastućom krizom i rastućim nezadovoljstvom građana Evrope zbog politike rešavanja krize posredstvom tzv. me-

³⁹ Videti: 127–132, 133.

⁴⁰ Ibid, str. 127–128.

ra štednje (*austerity measures*). Protesti protiv mera štednje širom Evrope imaju slogane koji govore da građani hoće drugačiju Evropu – da ne žele niti tehnokratsku dirigovanu EU odozgo, niti Evropu restriktivnih mera štednje i masovnog osiromašenja stanovništva.

Indikativne su razlike u sadržaju i porukama slogana pre i nakon izbijanja duboke krize u EU. Pre izbojanja krize, slogani su bili: „Za drugačiju Evropu”, „Protiv Evrope tvrđave”, „Protiv Evrope tržišta”, „Protiv Evrope kapitala, drugačija Evropa je moguća”, „Protiv antiimigrantskih inicijativa u Evropi”, „Protiv Evrope koja ne voli demokratiju”, „Protiv Evrope kapitala i ratova”.

Slogani u periodu krize su: „Svi smo mi Grci”, „Dosta je dosta”, „Nema budućnosti”, „Oni otimaju našu budućnost”, „Okupiraj banku...”, „Radnici Evrope ujedinite se”, „NE štednji”.

Andrew Myers⁴¹ ukazuje na različite sociopsihološke implikacije pomenu-tih slogana, kao i atmosfere, duha protesta pre i nakon izbijanja krize svuda u svetu i, posebno, u EU. Optimizam i ideja progresa i sigurnosti su nestali i zamenjeni su osećajem nesigurnosti, desperatnosti, defetizma, gubitka vere u budućnost, gubitka nade. Vera u institucije i stranke je napuštena, ne veruje se više u interakciju sa nosiocima političkog odlučivanja, u akciju političkog polja u korist naroda. Politička klasa se smatra korumpiranom, zatvorenom u sebe, samoreprodukujućom, neosetljivojom za slabije i za dobrobit običnih ljudi. O pitanju karaktera mobilisanih slojeva, u novim protestima umesto primarno mladih i dobro obrazovanih, što je bila karakteristika novih društvenih protesta od 70-ih, pa do kraja prve decenije 21. veka, sve više su prisutne mešovite slojeva i generacija. Gubitnici mera štednje su multiplikovani.

Myers sumira defetistički karakter i sadržaj aktuelnih protesta: „Poente kao – kapitalizam, ekonomija, okruženje, ksenofobija i opšte nepoverenje u političare, obeležavaju široko postavljena pitanja protestujućih studenata i nezaposelnih. Mladi ukazuju da neizbežna globalna katastrofa, bilo ekonomska ili ekološka, nije daleko. Ima puno govora kolapsa.”

Autor zaključuje da ovi protesti ukazuju jasno na nepoverenje u neoliberalni kapitalizam i neoliberalni razvoj EU.

Drugi autori ukazuju na rast evroskepticitizma i antievropskih građanskih inicijativa i asocijacija, pod uticajem ekonomske i političke krize EU. John FitzGibbon ukazuje na rastući broj poruka za napuštanje EU, posebno u Dan-

---

⁴¹ A. Myers, Dissent, Protest and Revolution: The New Europe in Crisis, *Pulse* 2012, Vol. 4, No. 3.

skoj, Irskoj i Velikoj Britaniji, s idejom da je uzrok krize u jedinstvenom tržištu EU, da evropska tehnokratije ne može da nađe izlaz iz krize itd.⁴²

Za razliku od defetističkih ideja Myersa i antievropskih reakcija desničarskih pokreta i grupa širom EU, Claus Offe – vodeći zapadnoevropski mislilac države blagostanja i kritički teoretičar socijaldemokratske i, takođe, proevropske orijentacije – ukazuje na kretajne i revolucionarne potencijale društvenih sadašnjih protesta.⁴³ On prepoznaje u porukama protesta zahteve za novim projektom socijalne Evrope; on ukazuje na to da snaga protesta i pritiska na elite može da bude odlučujuća za preusmerenje strategija rešavanja krize od prebacivanja – preko mera štednje – tereta krize na siromašnije države (države dužnike) i siromašne i srednje slojeve građana u svim državama, na pravedniji pristup, kojim bi se teret krize srazmerno delio među državama kreditorima i dužnicima i kojim bi se sa stanovišta samih građana teret krize takođe pravedno i srazmerno bogatstvu podelio među stanovnicima svih pojedinačnih zemalja i Evropljana kao celine.

Offe primećuje da je EU u zamci protivrečja između ekonomske logike za rešavanje krize i nespremnosti političkih elita država članica i EU da preduzmu neophodne ekonomske mere:

*Kao što sam već ukazao, jedan od ključnih problema za očuvanje evra jeste to što je bankovna kriza prerasla u dužničku krizu, a dužnička u EU integracijsku krizu. Ova poslednja kriza se sastoji od renacionalizacije horizonata solidarnosti i diktata bogatih država Evrope spram siromašnijih da lečenje vrše štednjom, kako bi time nanovo stekle poverenje finansijske industrije. One to nameću uprkos svim evidencijama da je štednja visoko otrovan lek, čija će prekomerna doza pre ubiti pacijenta nego stimulisati rast i proširiti poresku bazu, i zbog čega najslabije članice evrozone (a možda i sve), postaju još zavisnije od pozajmljivača, koji im na osnovu toga nameću još veće, a sve manje podnošljive namete. I postaje sve teže predvideti činove kojima bi evropske političke elite mogle da se izbave iz ovog začaranog kruga.*⁴⁴

---

⁴² John FitzGibbon, „Citizens against Europe? Civil Society and Eurosceptic Protest in Ireland, the United Kingdom and Denmark”, Article first published online: 16 Nov. 2012, in: *Journal of Common Market Studies*, Blackwell Publishing Ltd.

⁴³ Offe, C. Europe Entrapped: Does the European Union Have the Political Capacity to Overcome its Current Crisis?, in: M. Jovanovic, D. Vujadinovic (Eds.), *Identity, Political and Human Rights Culture as Prerequisites of Constitutional Democracy*, Eleven International Publishing, Amsterdam, 2013.

⁴⁴ *Ibid.*

Prema Offeu, ekonomska logika koja bi zahtevala pominjano zajedničko preuzimanje tereta krize, predstavljala bi umno ponašanje, izraz javnog razuma, načina odlučivanja i delanja u interesu svih jer očuvanje EU jeste u interesu članica država. Drugim rečima, nije u interesu nijedne članice raspad EU jer nema povratka na stanje pre uspostavljanja EU, već bi njen raspad imao posledice nalik „cunamiju”. Dakle, Offe veruje da bi snažni socijalni protesti možda jedini mogli da nateraju nacionalne i evropske elite da preuzmu odgovornost i donesu odluke koje su politički nepopularne pred glasačima pojedinačnih država, a koje bi ekonomski bile spasonosne.

ZAKLJUČAK

Ustavni patriotizam, a posebno evropski ustavni patriotizam, nosi u sebi snagu univerzalističkih poruka i kapaciteta za pomirenje univerzalnog i partikularnog. Međutim, ono što je njegova normativna snaga, empirijski je često i izvor slabosti, manjka integracijskog potencijala.

Evropski ustavni patriotizam je ugrožen ne samo supstancijalno, već i dubokim uticajima i nesagledivim posledicama aktuelne krize.

Rešenja će morati da se traže na tragu pominjanih ideja o novoj socijalnoj Evropi, o Evropi kao transnacionalnoj političkoj zajednici blagostanja za njene građane, u smislu socijalne pravde, participativnosti i inkluzije, tj. socijalne sigurnosti za sve građane Evrope, širenja prostora demokratije i participacije Evropljana u odlučivanju o njihovoj sudbini unutar EU i suštinskog unapređivanja inkluzivnog karaktera pojma građanina Evrope i realnog kvaliteta života građanina Evrope. Takva rešenja će morati da se traže jer odgovaraju potrebama građana Evrope onako kako su izraženi i u masovnim protestima protiv mera štednje i protiv strateških puteva rešenja krize, koji ne štite građane, već štite interese finansijskog kapitala, ekonomskih i političkih elita.

Strateška rešenja i empirijske realizacije izlaska iz krize odlučivaće sudbinu Evropske unije i evropskog ustavnog patriotizma. Mere štednje kao strateško rešenje ne učvršćuju legitimacijsku bazu EU i integrativnu snagu evropskog ustavnog patriotizma. Ako se na talasima protesta i traženja rešenja za krizu iskristališu i uspešno realizuju projekti socijalne, inkluzivne, participatorne Evrope, realno je pretpostaviti da za EU ima šanse za očuvanje identiteta i atraktivnosti, i identitet Evropske unije i evropski ustavni patriotizam će progresivno jačati. U suprotnom, realno je pretpostaviti da će atraktivnost EU i identifikacija s njom progresivno slabiti.

Dragica VUJADINOVIĆ

EUROPEAN CONSTITUTIONAL PATRIOTISM
– CONCEPT, CHALLENGES, PERSPECTIVES

Summary

Constitutional patriotism – with its founding the commitment in universal values, human rights and constitutional principles – represents the civic version of interpreting the nation-state political identity; it also represents the subjective dimension of the civic political identity (sense of attachment). It is counter-posed to ethno-cultural interpretation and sense of belonging. It does not necessarily mean annulling attachment to the cultural heredity and ethnos but means giving priority to human rights and universal values.

European constitutional patriotism emerges on the basis of the core meaning of constitutional patriotism, but also develops specific features due to a specific trans-national character of this newly-emerging political community, which does not have its fully defined territory, the final aim, and the Constitution, and due to the fact that the political identity of the EU functions as the complement to the member states identity and a sense of belonging referred to them.

Constitutional patriotism represents an ideal-typical concept, which has a normative dimension, but also encompasses existent elements of the already formed constitutional culture and identity. Normative dimension in the case of European constitutional patriotism has to be proportionally much stronger than the empirical one, when compared with the nation-state constitutional patriotism, because the EU is an open building process.

In this text, background premises of the analysis will be firstly enumerated; then after, concepts of political identity and constitutional patriotism will be shortly explained. The focus will be on specific features of European constitutional patriotism, and on the challenges with which this concept and practice have been faced inherently, and especially concerning the current crisis.

Key words: Constitutional patriotism, EU, European identity, European constitutional patriotism, European citizenship, crisis, civic protests, social Europe.